

Прадмова

Даўно заўважана, што народ, які не мае памяці і не ведае сваёй гісторыі, не мае і будучыні. Калі мы без гісторыі, то і Гісторыя без нас.

Хочацца верыць, што перыяд бяспамяцтва, які на беларускай зямлі аказаўся вельмі працяглым, мінуў назаўсёды. На пачатку 90-х гг. ХХ ст. Беларусь дзякуючы палітычным пераменам і энергічнай працы навукоўцаў стала нарэшце самастойным аб'ектам гістарычных даследаванняў. Спрабы некаторых гісторыкаў-публіцыстаў і асобных палітыкаў і сёння глядзець на Беларусь як на “Захадні край Расіі” або “Крэсы ўсходнія Польшчы” выклікаюць ужо не столькі абурэнне, колькі ўсмешку.

Але ў працэсе адраджэння лепшых традыцый беларускай нацыянальнай гісторыографіі канца XIX – пачатку XX ст. і пераасэнсавання напрацовак савецкай навукі мы не адразу заўважылі, якую вялізарную ролю ў тлумачэнні беларускага гістарычнага лёсу пачаў адыграваць вобраз “ворага”. У многіх сучасных даследаваннях не адчуваецца аўтарскай упэўненасці, што менавіта беларусы з'яўляліся галоўным суб'ектам, а значыць, Стваральнікам уласнай гісторыі. Імкненне паказаць (а іншым разам і перабольшиць) трагедыйнасць мінулага Айчыны непрыкметна абярнулася перабольшваннем фактару чужароднага або іншаземнага ўмяшальніцтва. У выніку асобныя страниці беларускай гісторыі пачалі нагадваць свайго роду “гісторыю палявання”, напісаную зайцам. Сапраўды, шматлікія эпізоды нашай гісторыі прымушаюць казаць пра тое, што беларуская зямля часта становілася аб'ектам вайсковай агрэсіі, пляцоўкай асіміляцыйных эксперыментаў і заложніцай чужой палітыкі. Аднак упэўнены, што айчынная гісторыя павінна быць прасякнута пачуццём уласнай адказнасці за ўласны гістарычны лёс. Гэта дазволіць пераадолець свайго роду правінцыяльны самаізаляцыянізм і рэальна зразумець, чаго мы вартыя ў чалавечай гісторыі.

Зварот першаснай увагі на ўласны ўклад у гісторыю, успрыманне расіян, палякаў, немцаў і іншых не як ворагаў, а як суседзяў, гістарычны лёс якіх мае шмат агульнага з беларускім, павінны стаць нормай сучаснай гісторыяграфіі. Гісторыя не з'яўляецца выключна

барацьбой за выжыванне. Гісторыя – гэта таксама партнёрства і супрацоўніцтва, якое толькі і дазваляе будаваць будучыню.

Хрэстаматыя “Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах” распавядае пра гэтак званы “расійскі перыяд” беларускай гісторыі. Укладальнік імкнуўся паказаць уласны ўклад беларусаў у сваю гісторыю. Магчыма, некаторыя дакументы і матэрыялы выклікаюць даволі сумныя разважанні пра гэты ўклад, але Гісторыя – гэта Праўда, якая не палохаеца свайго адлюстравання нават тады, калі яно больш бянтэжыць, чым умацоўвае дух.

Асноўную частку кнігі складаюць гістарычныя дакументы, у тым ліку матэрыялы дзяржаўных органаў улады, а таксама тых арганізацый, якія змагаліся супраць расійскай улады, статыстычныя дадзеныя, запіскі падарожнікаў, успаміны дзеячаў навукі і культуры і інш. Документальную частку дапаўняюць фрагменты публіцыстычных твораў і навуковых даследаванняў. Большасць тэкстаў на старонках вучэбных выданняў не друкавалася.

Пры адборы дакументаў укладальнік імкнуўся прадставіць усе сфери жыцця Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: сацыяльна-палітычную, эканамічную, культурна-нацыянальную і канфесійную. Присутнічала жаданне пазбегнуць адназначнасці ў трактоўцы гістарычных падзей, паказаць іх усебакова.

Тэксты згрупаваны ў тры раздзелы – “Беларусь ад падзелаў Рэчы Паспалітай да адмены прыгоннага ладу. 1795–1861 гг.”, “Беларусь у 60–90-я гг. XIX ст.”, “Беларусь на пачатку XX ст.”. Тэкстам папярэднічае кароткі нарыс гісторыі Беларусі азначанага перыяду, падрыхтаваны Сяргеем Токцем і аўтарам гэтых радкоў.

Матэрыялы размеркаваны па тэматычных блоках. Унутры блокаў пераважае храналагічны прынцып іх размяшчэння. Хаця ў некаторых выпадках ён спалучаецца з тэматычным. Гэта абумоўлена як метадычнай мэтазгоднасцю, так і характарам публікуемых тэкстаў. Напрыклад, неабходнасцю даць блок дакументаў і матэрыялаў, якія адносяцца да аднаго пытання, але былі напісаны ў розны час.

Большасць тэкстаў прадстаўлена на мове і з усімі лінгвістычнымі асаблівасцямі арыгінала. У некаторых выпадках яны друкуюцца ў перакладзе. Так, з польскай мовы на беларускую зроблены пераклад тэкстаў № 2, 17, 20, 21, 123, 128, 169, 171, 173, 192 (пер. А. Смалянчук), № 3 (пер. У. Емяльянчык), № 49, 50, 55, 66 (пер. К. Цвірка), № 58 (пер. М. Хаўстовіч), № 73 (пер. Г. Кісялёў). Іншыя пераклады перадрукуюцца з выданняў, дзе перакладчыкі не пазначаны. Спасылкі на гэтыя выданні прыводзяцца ў звычайнym парадку.

Дакументы датуюцца пераважна па старому стылю. Устаўкі ў тэксты, якія не з'яўляюцца часткай арыгінала, заключаны ў квадрат-

ныя дужкі. Тлумачэнні і заўвагі ўкладальніка даюцца з яго ініцыяламі. Купюры ў тэкстах пазначаны шматкроп'ем у квадратных дужках.

У канцы кожнага блока размешчаны пералік прыкладных пытанняў і заданняў для абмеркавання тэкстаў. Пытанні і заданні разлічаны на фарміраванне ўмення абагульняць, параўноўваць, суадносіць факты і падзеі, даваць ім уласную ацэнку, рабіць высновы. Кнігу завяршае слоўнік гістарычных тэрмінаў і састарэлых слоў, імянны паказальнік з кароткімі персаналіямі і спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры.

Нарыс гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.

Грамадска-палітычнае жыццё ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. У выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай у канцы XVIII ст. этнічна беларускія землі былі інкарпараваны ў склад Расійскай імперыі, і да Першай сусветнай вайны іх гістарычны лёс, палітычнае, гаспадарчае і культурнае развіццё цесна звязаны з дзяржавай Раманавых. Абшар сучаснай Беларусі насялялі ў той час каля 3 млн чалавек. У тэрытарыяльна-адміністрацыйным плане беларускія землі пасля падзелаў увайшлі ў склад пяці новаўтвораных губерняў: Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай. Віцебская і Магілёўская губ. у афіцыйных дзяржаўных дакументах называліся “беларускімі”, а Віленская, Гродзенская і Мінская – “літоўскімі”.

У пабудове сваёй палітыкі на ўсходніх абшарах быў Рэчы Паспалітай царскае самадзяржаўе зыходзіла з таго вызначальнага прынцыпу, што гэта спрадвечна рускія землі, “возвращенные от Польши”. Дадзеная формула стала ўжывалася ў імперскім заканадаўстве і ў афіцыйных дакументах. Адсюль вынікала галоўная канчатковая мэта палітыкі царызму на гэтай тэрыторыі – поўная, канчатковая і незваротная уніфікацыя з велікарусікімі землямі імперыі. Аднак разам з tym царскі ўрад мусіў лічыцца з мясцовай шляхтай, якая ўяўляла сабой вялікую палітычную і культурную сілу і без якой ён быў проста не здольны кіраваць далучанымі землямі. Таму ў першай трэці XIX ст. царызм захаваў у “Заходніх”¹ губернях шматлікія асаблівасці ў сістэме суда і саслоўнага самакіравання з часоў Рэчы Паспалітай, а таксама ў сістэме асветы, дзе па-ранейшаму панавала польская мова і большасць школ кантралявалася каталіцкім духавенствам.

¹ “Заходнімі” ў афіцыйнай расійскай дакументацыі называліся Валынская, Віленская, Віцебская, Гродзенская, Кіеўская, Магілёўская, Мінская і Падольская губ.

Праўда, напачатку імператрыца Кацярына II зрабіла шэраг даволі актыўных уніфікацыйных захадаў адносна далучаных да расійскай дзяржавы зямель Рэчы Паспалітай. Гэтыя захады датычылі як сістэмы мясцовага дзяржаўнага кіравання, так і рэлігійнага жыцця. Напрыклад, царскі ўрад спрабаваў з дапамогай гвалтоўных метадаў пераводзіць уніяцкае насельніцтва ў праваслаўе. Аднак пасля ўзыходжання на прастол Паўла I наступіў адносна працяглы перыяд параўнальна ліберальны палітыкі расійскіх улад у “Заходніх” губернях. Дзеля паляпшэння стасункаў з мясцовай шляхтай расійская ўлада вярнула старадаўнія назвы і часткова функцыі шляхецкіх устаноў. У сферы грамадзянскага судаводства працягвалі дзейнічаць нормы Літоўскага статута. Дзякуючы намаганням асабістага сябра імператара Аляксандра I Адама Чартарыскага актыўна развівалася ў гэты перыяд польскамоўнае школьніцтва пад кіраўніцтвам лепшага ў Расійскай імперыі Віленскага універсітета. Абсалютная большасць чыноўнікаў губернскіх і павятовых дзяржаўных устаноў набіралася з мясцовай шляхты, прадстаўнікі якой нават займалі пасады начальнікаў губерняў. Праўда, афіцыйнае дзяржаўнае справаводства яны мусілі весці на расійскай мове.

Ліберальны кірунак царскай палітыкі на былых землях Рэчы Паспалітай у значнай ступені быў абумоўлены і знешнепалітычнымі абставінамі. Расія актыўна ўдзельнічала ў войнах з Напалеонам і мусіла клапаціцца пра спакой унутры дзяржавы. Аднак пасля ўступлення ў межы Расійскай імперыі ў 1812 г. войскаў французскага імператара значная частка шляхты Беларусі і Літвы перайшла на яго бок, паколькі спадзявалася, што Банапарт адродзіць незалежную Рэч Паспаліту. З мясцовых жыхароў было сфарміравана некалькі вайсковых злучэнняў, якія змагаліся супраць расійскай арміі. Многія памешчыкі беларуска-літоўскіх губерняў актыўна працавалі ў органах кіравання, створаных у тыле французскай арміі. Новым уладам прысягнулі таксама вярхі каталіцкага і уніяцкага духавенства. Аднак вайсковая ўдача здрадзіла вялікаму французскому палководцу, а беларуское сялянства пачало партызансскую вайну супраць тых войскаў, якія заняліся рабаўніцтвам краю. Гэтая вайна, нягледзячы на яе скорацечнасць, прынесла велізарныя матэрыяльныя і людскія страты Беларусі, наступствы якіх яшчэ доўгі час адбіваліся на гаспадарчым жыцці.

Пераход часткі шляхты Літвы і Беларусі на бок Напалеона не паўплываў істотна на палітыку расійскага самадзяржаўя на беларуска-літоўскіх землях. Надалей адбываўся росквіт польскамоўнай сістэмы адукцыі, а мясцовы чыноўніцкі корпус фарміраваўся з тутэйшых ураджэнцаў. У сценах галоўнай навучальнай установы – Віленскага універсітэта панаваў дух вальнадумства і “ліцьвінскага” патрыятызму.

Праявай гэтага стала заснаванне ў 1817 г. тайнага таварыства філаматаў, вакол якога пазней утварыліся больш шырокія і масавыя арганізацыі “прамяністых” і філарэтаў. Сябры азначаных таварыстваў абвяшчалі сваёй мэтай культурна-асветніцкую дзейнасць на карысць адраджэння Рэчы Паспалітай. Сярод іх было шмат таленавітай младзі. Да статкова назваць вялікага паэта Адама Міцкевіча, навукоўца-прыродазнаўцу Ігната Дамейку, філолага Восіпа Кавалеўскага, паэтаў і перакладчыкаў Адынца, Тамаша Зана і інш. У большасці сваёй яны паходзілі з этнічна беларускіх абшараў і называлі сябе “ліцьвінамі”, разумеючы пад гэтым прыналежнасць да духоўнай і гісторычнай спадчыны Вялікага княства Літоўскага. Безумоўна, што адначасова яны былі і патрыётамі Польшчы – Рэчы Паспалітай. У 1823 г. таварысты філаматаў і філарэтаў былі выкрыты паліцыяй, а найбольш актыўныя ўдзельнікі высланы за межы Беларусі і Літвы.

Палітычная сітуацыя на беларуска-літоўскіх землях пачала змяніцца ў 20-х гг. XIX ст., калі ўрад імператара Мікалая I стаў рабіць заходы, накіраваныя на абмежаванне культурных асаблівасцей і ўзмацніліся тэндэнцыі да русіфікацыі. Гэта была праява агульнага працэсу ўзмацнення рэакцыі і паліцэскіх метадаў ва ўнутранай палітыцы расійскага самадзяржаўства ў дадзены перыяд.

Паўстанне 1831 г. стала адным з пераломных момантаў гісторыі беларускіх зямель у XIX ст. Пасля яго падаўлення царскае самадзяржаўце пачало прадпрымаць рашучыя крокі ў кірунку іх уніфікацыі і асіміляцыі з цэнтральнымі губернямі імперыі. Фактычна для царскага ўрада гэта была зручная падстава для апраўдання жорсткага палітычнага курсу. Паўстанне ахапіла пераважна заходнія рэгіёны Беларусі. Галоўную ролю ў яго арганізацыі адыгрывала мясцовая шляхта. Паўстанне таксама падтрымала каталіцкае і частка уніяцкага духавенства. Значную частку паўстанцаў складалі сяляне, якіх да ўдзелу ў партызанскіх атрадах актыўна заахвочвалі самі памешчыкі. Праўда, большасць сялянскага насельніцтва паставілася да гэтых падзеяў досыць індыферэнтна, што тлумачылася невыразнай аграрнай праграмай паўстанцкага кіраўніцтва, а таксама адмоўным стаўленнем да паўстання большай часткі уніяцкага прыходскага духавенства, якое мела істотны ўплыў на сваіх прыхаджан. На дапамогу паўстанцам Беларусі і Літвы з Каралеўства Польскага падыйшлі атрады Гелгуда і Хлапоўскага. Яны нават спрабавалі ўзяць Вільню, аднак пацярпелі паражэнне. Да восені 1831 г. на беларускіх землях баявый дзеянні фактычна завершыліся.

Пасля падаўлення паўстання ўрад абраўнуў рэпрэсіі на яго ўдзельнікаў. Маёнткі памеснай шляхты, якая выступіла супраць урада, былі канфіскаваныя ў дзяржаўную казну. Пачалося актыўнае

правядзенне палітыкі “разбору” шляхты, у выніку якой значная частка найбяднейшых прадстаўнікоў прывілеянага саслоўя губляла свае правы. Таксама была абмежавана самастойнасць шляхецкага саслоўнага самакіравання. Скасоўваліся ўсе асаблівасці шляхецкіх выбарных устаноў, якія яшчэ захаваліся з часоў Рэчы Паспалітай. Права ўдзелу ў выбарах надавалася паводле закона 1835 г. толькі тым землеўладальнікам, якія не менш 10 гадоў былі на дзяржаўнай службе. Такім спосабам урад імкнуўся засцерагчыся ад пранікнення ў шляхецкія ўстановы “ненадзейнага элементу”.

Адначасова ўрад спрабаваў узмацніць свае пазіцыі ў “Заходніх” губернях шляхам прыцягнення сюды расійскага чыноўніцтва. Дзеля гэтага апошняму надаваліся службовыя ільготы ў выпадку пераезду на новае месца. Аднак істотнага эффекту такая палітыка не прынесла і па-ранейшаму большая частка мясцовага дзяржаўнага чыноўніцтва на беларускіх землях складалася з прадстаўнікоў мясцовай шляхты каталіцкага веравызнання. Праўда, вышэйшыя і найбольш адказныя пасады ў мясцовым адміністрацыйным апараце пасля 1831 г. займалі ўжо выключна расіяне ці прыбалтыскія немцы.

Вялікае сімвалічнае значэнне мела скасаванне дзеяння III Літоўскага статута, асобныя артыкулы якога працягвалі захоўваць сваю моц у галіне грамадзянскага заканадаўства. Трэба адзначыць, што большасць з іх ужо даўно састарэла і не адпавядала патрабаванням часу, але ў свядомасці мясцовай шляхты Літоўскі статут быў сімвалам былой дзяржаўнай і палітычнай велічы свайго краю. Царскі ўрад напачатку спрабаваў прыстасаваць нормы Статута да расійскага заканадаўства. Дзеля гэтага была нават створана спецыяльная камісія, важную ролю ў працы якой адыгрываў выдатны знаўца права і гісторыі ВКЛ Ігнат Даніловіч. Менавіта апошні прапанаваў называць старожытную мову Статута беларускай. Планавалася яго выданне на трох мовах – беларускай (старабеларускай. – С. Т.), расійскай і польскай. Вялася таксама падрыхтоўка да выдання асобнага Зводу законаў “Заходніх” губерняў. Але пасля падаўлення паўстання 1831 г. гэтая ідэя была царскім урадам адкінута і ўзяты курс на поўную уніфікацыю ўсяго заканадаўства. Ужо ў 1831 г. скасоўвалася дзеянне Статута ВКЛ на тэрыторыі Віцебскай і Магілёўскай губ. А ў 1840 г. канчаткова адмянялася яго дзеянне і на астатніх абшарах Беларусі і Літвы. У адпаведным царскім указе гаварылася: “(...) мы признали за благо распространить вполне силу и действия Российских законов на сие издревле русские по происхождению, правам и навыкам их жителей области”². У гэтым жа кірунку быў выдадзены загад імператара

² Полное собрание законов Российской империи. Собр. II (далей: ПСЗ II). Т. 8. № 13591.

Мікалая I аб забароне называць у афіцыйным справаводстве Віцебскую і Магілёўскую губ. “беларускімі”, а Віленскую, Гродзенскую і Мінскую – “літоўскімі”.

Адной з важнейшых падзеяў гісторыі Беларусі XIX ст., якая істотным чынам паўплывала на гістарычны лёс беларускага народа, стала скасаванне уніяцкай царквы ў 1839 г. і далучэнне вернікаў-уніятаў да праваслаўя. Фактычна царскі ўрад пачаў падрыхтоўку да ліквідацыі уніі яшчэ да паўстання 1831 г., абапіраючыся на прарасійскую праслойку уніяцкага духавенства на чале з Іосіфам Сямашкам. Пасля падаўлення паўстання засталося толькі пытанне часу. У 1834 г. уніяцкаму прыходскому духавенству было загадана перарабіць унутранае ўбранства сваіх храмаў такім чынам, каб яны не адрозніваліся ад праваслаўных. Гэтая акцыя выклікала пасіўны супраціў часткі духавенства і вернікаў. Аднак ён быў падаўлены ўладамі, а найбольш зачтывая супраціўнікі ўз'яднання з ліку святароў і манахаў высланы ў расійскія монастыры. Пасля гэтай чысткі ад нелаяльных элементаў былое уніяцкае, а з 1839 г. ужо праваслаўнае духавенства стала галоўнай апорай царскага ўрада сярод беларускага сялянскага насельніцтва. Скасаннем уніі і выдаленнем непакорных святароў царызм фактычна пазбавіў каталіцкую шляхту Беларусі ідэалагічнай сувязі з сялянскім людам. А галоўнае, знік вельмі важны ідэалагічны чыннік, які адрозніваў беларусаў ад расіян і палякаў і стрымліваў працэс іх нацыянальна-культурнай асіміляцыі.

На пачатку 50-х гг. XIX ст. царскі ўрад прадпрыняў яшчэ шэраг кроکаў, скіраваных супраць шляхты беларускіх зямель. Яшчэ болей абмяжоўваліся паўнамоцтвы шляхецкіх саслоўных устаноў. Асабліва дыскрымінацыйным быў указ, паводле якога сыны мясцовых землеўладальнікаў каталіцкага веравызнання абавязваліся паступаць на дзяржаўную службу па-за межамі Беларусі. У лютым 1855 г. Мікалай I даручыў генерал-губернатарам “Заходніх” губерняў прызначаць на ўсе найбольш адказныя дзяржаўныя пасады рускіх чыноўнікаў праваслаўнага веравызнання шляхам пераводу іх з унутраных рэгіёнаў імперыі.

Аднак пасля паражэння Расійскай імперыі ў Крымскай вайне і ўзыходжання на прастол Аляксандра II надыходзіць час лібералізацыі ўнутранай палітыкі самадзяржаўя. Царскі ўрад скасаваў частку дыскрымінацыйных абмежаванняў, якія датычылі мясцовай шляхты. Так, яе прадстаўнікі, напрыклад, атрымалі роўныя права з расійскімі служачымі для паступлення на дзяржаўную службу. У навучальных установах было дазволена выкладанне польскай мовы. Пачалася падрыхтоўка сялянскай рэформы, а таксама рэформаў мясцовага сакріравання і сістэмы адукцыі. У грамадстве наспявалі кардыналь-

ныя пераўтварэнні, якія мусілі істотным чынам змяніць існуючы сацыяльна-палітычны лад.

Гаспадарчае і сацыяльнае развіццё ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. У беларускай савецкай гісторыяграфіі сцвярджалася, што далучэнне беларускіх зямель да Расійскай імперыі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай станоўча адбілася на гаспадарчым іх развіцці, паколькі Беларусь увайшла ў агульнарасійскі рынак. Гэты погляд захаваўся і ў выдадзеных у 1994 г. Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі “Нарысах гісторыі Беларусі”: “Уцягванне Беларусі ў агульнарасійскую гаспадарчу сістэму пашырала рынак збыту прадуктаў земляробства, садзейнічала пэўнай эканамічнай арыентацыі і спецыялізацыі”³. У якасці аргументаціі вышэйназванай тэзы даследчыкі прыводзілі дадзенныя аб павелічэнні колькасці насельніцтва, найперш гарадскога, валавых збораў збожжа і іншых сельскагаспадарчых культур, росце колькасці прадпрыемстваў і г. д. Аднак пры гэтым звычайна не тлумачылася, у якой ступені менавіта факттар далучэння да Расійскай імперыі садзейнічаў эканамічнаму росту, і не прыводзілася параўнання з дынамікай гаспадарчага развіцця беларускіх зямель у другой палове XVIII ст. У найгоршым гаспадарчым становішчы ў першай палове XIX ст. знаходзілася, напрыклад, Віцебская губ., якая ў першую чаргу з прычыны свайго геаграфічнага становішча павінна была скарыстаць перавагі далучэння да агульнарасійскага рынку. Акрамя таго, адной з падставовых тэзаў беларускай савецкай гісторыяграфіі была тэза аб крызісе феадальна-памешчыцкай сістэмы гаспадарання, праявай якога стала пагаршэнне становішча беларускага сялянства – самай шматлікай катэгорыі насельніцтва. Гэта зноў-такі фактычна супярэчыла палажэнню пра дабратворны ўплыў далучэння да імперыі. А ўвогуле, на нашу думку, цяжка гаварыць пра нейкую гаспадарчу палітыку царскіх улад на беларускіх землях. Некаторыя акцыі ўрада, якія ўпłyвалі ў пэўнай ступені на гандаль і гаспадарку, мелі пад сабой ідэалагічныя, а не эканамічныя прычыны. Гэта датычыла, напрыклад, высялення яўрэяў, якія пераважна займаліся гандлем, з сельскай мясцовасці і 50-вярстовой прымежнай зоны. Цікава, што тут царызм знаходзіў поўнае паразуменне з мясцовай шляхтай. Апошняя таксама лічыла яўрэйскае насельніцтва прычынай цяжкага эканамічнага становішча беларускага краю.

Аднак, нягледзячы на адсталасць гаспадаркі Беларусі, прынамсі ў параўнанні з суседніміпольскім і прыбалтыйскім землямі, у першай палове XIX ст. назіраецца відавочны эканамічны рост. Цэнтрамі

³ Нарысы гісторыі Беларусі. У 2 ч. Ч. 1. Мінск, 1994. С. 267.

развіцця гандлю, прамысловасці і рамёстваў былі гарады і мястэчкі. Гарадское насельніцтва Беларусі вырасла з канца XVIII ст. да сярэдзіны XIX ст. прыкладна ў чатыры разы, з 79 да 230 тыс.⁴ Праўда, рост гэты ў значнай ступені быў абумоўлены перасяленнем яўрэйскага насельніцтва ў гарады з сельскай мясцовасці.

Колькасць мануфактур з 1828 па 1858 г. павялічылася з 3311 да 6508, а рабочых на іх – прыблізна ў 5 разоў⁵. Але большасць складалі дробныя прадпрыемствы з невялікай колькасцю работнікаў. Буйныя мануфактуры і фабрыкі звычайна належалі багатым землеўладальнікам, якія мелі патрэбныя для іх заснавання грошы, зямлю і прыгонных сялян у якасці таннай рабочай сілы. Сярод усіх прамысловых прадпрыемстваў пераважалі вінакурні, на якіх збожжа і бульба з памешчыцкіх гаспадарак пераганялася ў гарэлку. Сярод галоўных перашкод у развіцці прамысловасці былі вузкасць мясцовага рынку і недахоп капиталаў. Насуперак палажэнням савецкай гісторыяграфіі пра перавагі агульнарасійскага рынку для беларускай гаспадаркі паступовыя прыкметы наступлення прамысловай рэвалюцыі найбольш выразна праяўляліся на заходзе Беларусі. У памежных паветах Гродзенскай губ. назіралася найбольш высокая канцэнтрацыя фабрык і мануфактур, у заснаванні якіх галоўную ролю адыгрывалі нямецкія прадпрымальнікі.

Вузкасць унутранага рынку таксама стрымлівала развіццё гандлю. У яго арганізацыі вельмі істотную ролю адыгрывалі шматлікія кірмашы. Вывоз тавараў з беларускіх зямель пераважаў над іх увозам. Галоўнымі артыкуламі экспарту былі сельскагаспадарчыя тавары, а таксама лес і гарэлка. Вядучую ролю ў арганізацыі гандлёвых сетак адыгрывалі яўрэйскія купцы. Неабходнасць выплаты дзяржаўных падаткаў таксама падштурхоўвала сялян выходзіць на гарадскія рынкі. Аднак у цэлым сувязь сельскага насельніцтва з рынкам была яшчэ вельмі слабая і сялянскія гаспадаркі мелі паўнатуральныя характар.

Становішча сялянства, якое складала абсолютную большасць насельніцтва Беларусі, пасля далучэння да Расійскай імперыі практычна не змянілася. Паводле высноў беларускай гісторыяграфіі, на працягу першай паловы XIX ст. назіраецца павышэнне адпрацовачных павіннасцей прыгонных сялян і скарачэнне іх зямельных надзелаў за кошт павелічэння пансага ворыва. Матэрыйльнае становішча сялян у гэты перыяд звычайна было вельмі цяжкім. Спосабы вядзення сялянскай гаспадаркі знаходзіліся на прымітыўным узроўні і амаль не адрозніваліся ад старажытных часоў. Масавы голад і эпідэмічныя за-

⁴ Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX вв. Минск, 1987. С. 147, 196.

⁵ Гісторыя Беларускай ССР. Т. 1. Минск, 1975. С. 492.

хворванні заставаліся звыклай з'явай у тагачаснай беларускай вёсцы. Уціск з боку паноў-землеўладальнікаў дапаўняўся дзяржаўнымі падаткамі і рэкрруткімі наборамі.

Крытычная сітуацыя, якая склалася ў сельскай гаспадарцы ўсёй Расійскай імперыі, прымушала царскі ўрад шукаць шляхі выхаду з крызісу. Рэформы пачаліся ў дзяржаўнай вёсцы. У 1839 г. імператар падпісаў заканадаўчыя дакументы, згодна з якімі ў “Заходніх” губернях утвараліся спецыяльныя ўстановы для кіравання казённымі маёнткамі, падпарадкованыя новаўтворанаму Міністэрству дзяржаўных маёмысцей. Дзяржаўныя сяляне атрымалі права на саслоўнае самакіраванне, пачалося правядзенне люстрацыі казённых маёнткаў і паступовы перавод сялян з адпрацовачных павіннасцей на грошовы аброк. У цэлым рэформа 1839 г. станоўча паўплывала на жыщё дзяржаўнай вёсцы.

У 40-х гг. XIX ст. урад таксама ўзняў пытанне аб увядзенні ў памешчыцкіх маёнтках абавязковых інвентароў, якія б рэгулявалі памеры сялянскіх павіннасцей на карысць уладальнікаў. У 1844 г. было зацверджана імператарам палажэнне аб утварэнні ў “Заходніх” губернях спецыяльных камітэтаў для разгляду і зацвярджэння інвентароў памешчыцкіх маёнткаў. Аднак справа гэтая пасоўвалася вельмі марудна з прычыны супраціву памешчыкаў. У 1852 г. імператар падпісаў указ аб увядзенні ў беларуска-літоўскіх губернях інвентарных правіл, згодна з якім сялянам пакідалася зямля, што знаходзілася ў іх карыстанні. Аднак гэтая рэформа фактычна не прынесла сялянам ніякіх палёгкаў у іх становішчы. Названыя крокі ўрада ў кірунку некаторага рэфармавання сацыяльных адносін на беларускай вёсцы былі выкліканы таксама ў пэўнай ступені імкненнем царызму выкарыстаць супярэчнасці паміж сялянствам і шляхтай у сваіх мэтах. У цэлым дадзеныя аграрныя пераўтварэнні 40–50-х гг. XIX ст. насілі палавінчаты і незавершаны характар. Ключавой проблемай заставалася існаванне прыгоннага права. Значная частка памешчыкаў Беларусі і Літвы разумела гістарычную неабходнасць скасавання прыгону, праўда, пры гэтым спадзявалася пакінуць у сваіх руках усю зямлю. Таму зусім невыпадкова, што падрыхтоўка сялянскай рэформы пачалася з беларуска-літоўскіх губерняў.

Навука і культура. Зараджэнне беларусазнаўства ў першай палове XIX ст. На працэсы развіцця культуры Беларусі ў XIX ст. вялікі ўплыў аказалі ідэі Асветніцтва і рамантызму. Як ужо адзначалася вышэй, далучэнне да Расійскай імперыі не паўплывала істотна на стан асветы. Сістэма школьніцтва, закладзеная славутай Адукацыйнай камісіяй, атрымала далейшае развіццё ў першай трэці

XIX ст. Цэнтрам навукі і культурнага жыцця на абшарах былога ВКЛ быў утвораны ў 1803 г. на базе былой Вышэйшай школы Віленскі ўніверсітэт. Ён адначасова стаў адміністрацыйным цэнтрам аднайменнай навучальнай акругі, у склад якой уваходзілі былыя ўсходнія землі Рэчы Паспалітай. Віленскі ўніверсітэт знаходзіўся на першым месцы ў Расійскай імперыі па колькасці студэнтаў. Тут выкладалі такія выдатныя даследчыкі, як філосаф, астраном і матэматык Ян Снядэцкі, яго брат біёлаг Ежы Снядэцкі, батанік Станіслаў Юндзіл, медыкі Франк і Пелікан і многія іншыя. У сценах ўніверсітета дынамічна развівалася гістарыяграфія ВКЛ, да прадстаўнікоў якой належалі выдатныя гісторыкі Іосіф Лялевель, Ігнат Даніловіч, Ігнат Анацэвіч, Іосіф Ярашэвіч. У абуджэнні цікавасці грамадства да культурнай спадчыны ВКЛ і старабеларускай пісьмовай традыцыі вялікую ролю адыграў вядомы славіст Міхал Баброўскі. Цікава, што Міхал Баброўскі, Ігнат Даніловіч, Ігнат Анацэвіч, Іосіф Ярашэвіч, філолаг Платон Сасноўскі, выдавец Антось Марціноўскі паходзілі з уніяцкага прыходскага духовенства. На думку некаторых гісторыкаў, менавіта ў гэтым асяроддзі зараджающа паасткі беларускай нацыянальнай ідэі.

Пасля паўстання 1831 г. Віленскі ўніверсітэт быў закрыты царскім ўрадам як рассаднік бунтарскіх ідэй, а навучанне ў сярэдніх і пачатковых школах пераводзілася на расійскую мову: “(...) для доставления юношеству Западных губерний образования в духе русском, необходимо стараться, дабы русский язык посредством первоначального воспитания сделать там народным”⁶.

Пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта цэнтрам навуково-культурнага жыцця сталі перыядычныя выданні “Ateneum”, “Тека Wilenska”, “Rubon” і інш. Тут друкаваліся шматлікія навуковыя артыкулы, прысвечаныя гісторыі і культуры Беларусі. Найбольш вядомымі і актыўнымі выдаўцамі такіх часопісаў былі пісьменнік Ігнат Крашэўскі і этнограф, археолаг, гісторык Адам Кіркор.

Адным з важнейшых кірункаў развіцця гуманітарных навук на беларускіх землях у першай палове XIX ст. стала вывучэнне традыцыйнай народнай культуры. Гэтая тэндэнцыя была абумоўлена ўплывамі Асветніцтва і рамантызму, абуджэннем сярод адукаванага грамадства цікавасці да старажытнай дахрысціянскай культуры і гісторыі, сляды якой яны бачылі ў звычаях і традыцыях простага люду. Пэўную ролю тут адыгрывалі і палітычныя прычыны – паражэнні ў барацьбе з расійскім самадзяржаўем прымушалі мясцовую шляхту, асабліва яе перадавую частку, шукаць згоды і паразумення з сялянствам, якое даволі абыякава ставілася да патрыятычных заклікаў паўстанцаў. Першыя спробы літаратурнай творчасці на беларускай мове з'яўляліся па-

⁶ ПСЗ II. Т. 8. № 6569.

сутнасці спробамі наладзіць масток паміж мясцовай польскамоўнай шляхецкай культурай і беларускамоўнай культурай простага люду, данесці да сялян на зразумелай ім мове набыткі і вартасці шляхецкай цывілізацыі.

Пачынальнікам навуковага беларусазнаўства, археалогіі і фалькларыстыкі стаў ураджэнец Міншчыны Зарыян Даленга-Хадакоўскі (Адам Чарноцкі), які быў у маладосці арганізатаром тайнага антыўрадавага гуртка і патрапіў за гэта ў ссылку, а пазней, змяніўшы прозвішча, заняўся навуковай дзеяносцю. Менавіта Даленга-Хадакоўскі адным з першых пачаў друкаваць у перыядычных выданнях артыкулы пра беларускую народную культуру.

Вывучэнне сялянскай мовы, фальклору, традыцый і звычаяў абавязчалася адным з накірункаў асветніцкай дзеяносці філаматаў і філарэтаў. Актыўны ўдзельнік гуртка філарэтаў Ян Чачот, блізкі сябар і зямляк Адама Міцкевіча, стаў адным з найбольш вядомых даследчыкаў беларускага фальклору. Пасля вяртання з царскай ссылкі ён выдаў у выніку карпатлівай збіральніцкай працы фалькларыстычнае даследаванне “Сялянскія песні з-над Дзвіны і Нёмана”. Народныя тэксты Чачот перакладаў на польскую мову, а ў апошніх выданнях падаваў у арыгінале. Ён таксама заклікаў інтэлігенцыю да вывучэння беларускай мовы і сам склаў яе невялікі слоўнічак.

Значны ўклад у развіццё беларусазнаўства ўнеслі такія выдатныя даследчыкі, як браты Яўстах і Канстанцін Тышкевічы, Адам Кіркор і многія іншыя. У перыядычных выданнях Вільні, Пецярбурга, Масквы і Варшавы ў гэты перыяд выходзіць вялікая колькасць матэрыялаў, прысвечаных беларускаму фальклору, мове, звычаям і традыцыям. У 1840 г. палітычны эмігрант Аляксандр Рыпінскі выдаў у Парыжы фалькларыстычнае даследаванне “Беларусь”. У работах Паўла Шпілеўскага, сына прыходскага святара з Міншчыны, уздымалася праўлема паходжання беларускай мовы і яе месца сярод іншых славянскіх моў. Актыўныя даследаванні беларускай мовы праводзілі Станіслаў Мікуцкі і Іван Насовіч.

Нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, якія склаліся пасля закрыцця Віленскага ўніверсітэта, працягваецца вывучэнне гісторыі Беларусі. Асаблівае значэнне мелі “Гістарычныя звесткі пра выдатныя месцы Беларусі з далучэннем і іншых звестак, што да яе адносяцца” (1855) М. Без-Карніловіча і “Агляд гісторыі Беларусі са старажытных часоў” (1857) В. Турчыновіча. Фактычна ўпершыню ў гэтих кнігах гісторыя Беларусі разглядалася як асобны прадмет даследавання. Турчыновіч, напрыклад, заяўляў, што “Беларусь мае ўласную гісторыю”.

Адной з важнейшых культурных падзей у першай палове XIX ст. стала адраджэнне літаратуры на беларускай мове. Яе пачынальнікам,

калі не лічыць ананімных аўтараў, можна назваць Яна Чачота, які першым падпісаў сваім прозвішчам беларускамоўныя вершы. Гэтыя вершы мелі асветніцкі харктар і прызначаліся для сялян. Хоць яны не вызначаліся высокім мастацкім узроўнем і не ішлі ў парашунанне з польскімі вершамі паэта, але пакладі пачатак станаўленню новай беларускамоўнай літаратуры. Амаль адначасова з Чачотам займаўся літаратурнай творчасцю Ян Баршчэўскі, ураджэнец Полаччыны. Яго пяру таксама належала некалькі вершаў на беларускай мове. Галоўны твор Баршчэўскага “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях” быў напісаны на польскай мове, аднак на аснове беларускіх народных паданняў. Паступова да беларускамоўнай літаратуры далучаліся новыя аўтары, а для некаторых з іх творчасць на беларускай мове становіцца нават асноўным кірункам іх дзейнасці. Сярод іх трэба назваць Арцёма Вярыгу-Дарэўскага і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. На жаль, большасць твораў першага да нас не дайшла, а Дунін-Марцінкевіч становіцца фактычна першым класікам беларускай літаратуры. Яго творчасць мела выразны асветніцкі кірунак і ставіла мэтай данесці да сялянскага насельніцтва ў яго “простай” мове промні асветы і высокай шляхецкай культуры. Дзеля гэтага, напрыклад, Дунін-Марцінкевіч перакладаў Адама Міцкевіча. Ён таксама спрабаваў праз літаратуру пропагандаваць ідэю класавага міру і гармоніі ў стасунках спаланізаванай шляхты і сялянства. Беларускамоўная творчасць, у прыватнасці Дуніна-Марцінкевіча, выклікала сярод некаторых польскіх крытыкаў заўвагі, што гэта творчасць не мае сэнсу і нават нясе ў сабе пагрозу для польскай літаратуры на беларускіх землях. Супраць гэтага падыходу і ў абарону беларускамоўных твораў выступіў вядомы пісьменнік і літаратурны крытык Літвы-Беларусі Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч. – С.Т.), які сам спрабаваў пісаць на беларускай мове. На думку Сыракомлі, беларуская мова мела такія ж права на літаратурную апрацоўку, як і іншыя славянскія мовы. Такім чынам, у першай палове XIX ст. былі закладзены першыя падваліны працэсу станаўлення і развіцця беларускамоўнай літаратуры, галоўны ўклад у адраджэнне якой унеслі прадстаўнікі мясцовай шляхецкай інтэлігенцыі, выхаваныя ў польскамоўнай культурнай традыцыі.

Неад'емнай часткай культурнага жыцця тагачаснага беларускага грамадства, найперш гарадскога, быў тэатр. У гарадах і мястэчках актыўна дзейнічалі прыватныя тэатральныя трупы, якія працавалі на камерцыйнай аснове. З'явіліся сталыя гарадскія тэатры з прафесійнымі акцёрскімі калектывамі. Яны далучылі шырокое кола насельніцтва да набыткаў сусветнай драматургіі. У шляхецкім, чыноўніцкім і афіцэрскім асяроддзі вялікай папулярнасцю кары-

стаўся аматарскі тэатр. Тэатральнае жыщё ў гэты перыяд было двухмоўным – польска-расійскім. Царскі ўрад імкнуўся ўзмацніць кантроль над тэатрамі. Праведзеная ў 1845–1847 гг. на Беларусі і Літве тэатральная рэформа па сутнасці ліквідавала вандроўныя трупы і ўскладняла гастрольную дзейнасць тэатральных калектывau, абмяжоўвала іх свабоду ў выбары рэпертуару.

У гэты перыяд робіць свае першыя крокі беларускамоўны тэатр. Пачатак яго дзейнасці звязаны з іменем В. Дуніна-Марцінкевіча. У 1841 г. адбылася прэм'ера яго першага аматарскага спектакля – камічнай оперы “Рэкруцкі яўрэйскі набор”, музыку да якой напісаў С. Манюшка. У 1852 г. са сваімі роднымі і сябрамі паставіў камічную оперу “Ідылія”, многія героі якой размаўлялі і спявалі на беларускай мове. На жаль, пасля гэтага беларускамоўны тэатр у сілу палітычных прычын спыніў сваё існаванне больш чым на паўстагоддзя.

Высокага ўзроўню на беларускіх землях у першай палове XIX ст. дасягнула выяўленчае мастацтва. Вялікую ролю тут адыграў Віленскі ўніверсітэт, дзе на кафедры жывапісу працавалі такія выдатныя майстры, як Ф. Смуглевіч і Я. Рустэм, а на кафедры скульптуры – А. Ле Брун і К. Ельскі. На пачатку XIX ст. у мастацтве Беларусі дамінуе класічны стыль. Аднак паступова ўсё больш моцнымі становяцца рамантычныя павевы, якія ламаюць устаноўленыя класіцызмам стэрэатыпы і каноны, бо апошнія ўжо пачалі стрымліваць свабоду творчасці. Найбольш папулярнымі жанрамі беларускіх мастакоў былі пейзажны, гістарычны і партрэтны жывапіс. Творы В. Дмахоўскага, Ю. Карчэўскага, К. Русецкага, Я. Дамеля, Я. Сухадольскага, М. Кулешы, І. Хруцкага, В. Ваньковіча, І. Аляшкевіча і іншых сталі яркім набыткам беларускага і еўрапейскага мастацтва. Закрыцце Віленскага ўніверсітэта пазбавіла беларуска-літоўскія землі асноўнага цэнтра падрыхтоўкі высокапрафесійных мастакоў. Аднак, нягледзячы на гэта, і ў далейшым захавалася мясцовая школа жывапісу са сваімі адметнымі рысамі.

Класічны стыль на пачатку XIX ст. дамінаваў і ў беларускай архітэктуры. Паводле канонаў гэтага стылю ўзводзіліся адміністрацыйныя будынкі, палацы і храмы. Аднак паступова назіраецца размыванне рысаў класіцызму і ў будаўніцтве пачынае панаваць эклектыка, для якой было харектэрным даволі вольнае спалучэнне асаблівасцей розных стыляў і эпох. Палітыка царызму таксама накладала свой адбітак на развіццё архітэктуры. Так, урад абмяжоўваў, асабліва пасля падыстання 1831 г., свабоду будаўніцтва каталіцкіх храмаў, якія звычайна з'яўляліся найбольш манументальнымі архітэктурнымі збудаваннямі на беларускіх землях, а некаторыя касцёлы нават перарабляліся на праваслаўныя цэрквы.

Такім чынам, палітыка расійскага самадзяржаўя накладала даволі істотны адбітак на працэс культурнага развіцця беларускіх зямель. Ваstryё гэтай палітыкі было накіравана на абмежаванне польскамоўнай культуры і звязаных з ёй ідэалагічна і psіхалагічна формаў выяўленчага мастацтва і архітэктуры. Адначасова ўрад максімальна спрыяў развіццю расійскамоўнай культуры, пераважна ў яе афіцыёным варыянце, і нават экспартаваў розныя формы гэтай культуры на Беларусь. Аднак адной з галоўных новых з'яў у культурным жыцці на беларускіх землях стала ў разглядаемы перыяд зараджэнне і развіццё ўласна беларускай па сваёй форме і зместу вышэйшай культуры.

Гаспадарчае і грамадска-палітычнае жыццё ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Прыгонны лад, які працяглы час з'яўляўся падмуркам усяго комплексу сацыяльна-эканамічных адносін у Расійскай імперыі, у XIX ст. канчаткова ператварыўся ў перашкоду развіцця краіны. Пагаршэнне эканамічнага становішча, нарастанне сялянскага антыпрыгонніцкага руху ставілі ў парадак дня пытанне пра адмену прыгонніцтва. Ініцыятарамі гэтай рэформы яшчэ ў першай палове XIX ст. былі землеўласнікі Віленшчыны і Гарадзеншчыны. Аднак улады Расійскай імперыі толькі пасля паражэння Расіі ў Крымскай вайне (1853–1856) зразумелі неабходнасць і непазбежнасць рэформавання.

У сваім выступленні на агульным сходзе Дзяржаўнага савета 28 студзеня 1861 г. імператар Аляксандр II адзначыў вялізарнае значэнне адмены прыгоннага ладу: “Дело об освобождении крестьян, которое поступило на рассмотрение Государственного совета, по важности своей я считаю жизненным для России вопросом, от которого будет зависеть развитие её силы и могущества”⁷. Імператар таксама звярнуў увагу на неабходнасць паляпшэння ўзору жыцця сялян. Але перавагу свайго новага становішча апошнія адчулі не адразу.

У адпаведнасці з імператарскім Маніфестам ад 19 лютага 1861 г. сяляне становіліся вольнымі людзьмі. Зямля маёнткаў абвяшчалася ўласнасцю памешчыкаў. Аднак частку яе закон абавязваў прадаць быўлым прыгонным. Прадугледжвалася, што выкупіць свае надзелы сяляне змогуць не раней чым праз 9 гадоў. Да таго часу захоўваліся ўсе павіннасці. Выкупныя плацяжы сялян значна перавышалі рэальны кошт зямлі. Фактычна сяляне павінны былі плаціць не толькі за зямлю, але яшчэ і за свабоду. Гістарычныя дакументы адлюстравалі незадавальненне быўлых прыгонных. Сяляне чакалі зусім іншую “землю і волю”.

⁷ Русская старина. 1880. № 2. С. 375–378.

Аднак у эканамічным развіцці Беларусі дзякуючы рэформе адбываліся пэўныя пазітыўныя зрухі. У пачатку 1880-х гг. трансфармавалася структура сельскай гаспадаркі. Значнае месца пачала адыгрываць малочная жывёлагадоўля. У севазвароце павялічылася доля тэхнічных культур. Вялікае значэнне мела будаўніцтва новых шляхоў зносін, асабліва чыгуначных магістралей (Маскоўска-Брэсцкай, Лібава-Роменскай і Палескай). Хутка развівалася прамысловасць. Калі ў 60-я гг. XIX ст. прамысловасць Беларусі знаходзілася пераважна на дробнатаўарнай і мануфактурнай стадыях развіцця, то ў канцы 90-х гг. у ёй ужо дамінавалі фабрыкі і заводы. Адбыўся пераход ад ручнай працы да машыннай вытворчасці. Значна ўзрасла колькасць гарадскога насельніцтва. Тым не менш па-ранейшаму большую частку таварнай прадукцыі давалі буйныя абшарніцкія гаспадаркі, якім належала да 55% зямлі⁸. Сялянскія гаспадаркі былі менш звязаны з рынкам. Значная іх частка захоўвала дробнатаўарны і нават патрыярхальныя харектары. Проблемай беларускай вёскі нават пасля выкупу сялянамі часткі памешчыцкіх зямель заставалася малазямелле.

Працэс рынкавай пераарыентацыі сельскай гаспадаркі супраджаўся разарэннем многіх маёнткаў. Гэта павінна было прывесці да пэўнага задавальнення сялянскага попыту на зямлю і ў перспектыве да фарміравання моцнага сярэдняга класу ў беларускай вёсцы. Аднак у Беларусі гэты працэс ішоў вельмі марудна. Пэўную замаруджанасць абумоўлівала палітыка царызму, які імкнуўся да насаджэння ў Беларусі рускага памешчыцкага землеўладання. Палітычныя абмежаванні забаранялі набываць зямлю мясцовым польскім памешчыкам, беларускім сялянам-католікам і яўрэйскай грамадскасці. У выніку зямля амаль не паступала на продаж. Зямельны рынак быў бедным, бо названыя катэгорыі рабілі ўсё, каб не выпусціць яе са сваіх рук.

Тым не менш у параўнанні з дарэформеннай эпохай эканамічнае становішча сялян палепшылася. Наступствам гэтага стаў сапраўдны дэмографічны выбух у Беларусі. У другой палове XIX ст. колькасць насельніцтва амаль падвоілася. У 1897 г. у Беларусі (у сучасных межах) пражывала 6,5 млн чалавек⁹ (у 1858 г. – каля 3,3 млн).

Рэформа 1861 г. была першай з цэлага шэрага рэформаў (земская, ваенная, судовая, школьнай і інш.), якія праводзіліся ў 60–70-я гг. XIX ст. Яны спрыялі пэўнай лібералізацыі грамадскага жыцця ў Расіі, паступоваму ўключэнню ў яго быльых прыгонных рабоў. Аднак у Беларусі і Літве гэтыя рэформы або не праводзіліся наогул, або ўводзіліся

⁸ Церашковіч П., Чаквін І. Беларусы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 471.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Т. II, IV, XI, XVII, XXII, XXIV. Спб., 1904–1905.

ў аблежаваным выглядзе. Прычына хавалася ў расійска-польскім супрацьстаянні, якое рэзка абвастрылася на пачатку 60-х гг. XIX ст.

Гэта быў час уздыму вызваленчага руху ў Польшчы, Беларусі і Літве. Ужо з канца 50-х гг. царскія ўлады ў гэтym рэгіёне адчувалі рост варожасці да сябе з боку карэннага насельніцтва. Вялікую ролю ў падрыхтоўцы паўстання ў Беларусі адыграла радыкальная плынь мясцовых лібералаў, сярод якіх вылучалася постаць Вікенція Канстанціна (Кастуся) Каліноўскага (1838–1864). Менавіта ён у 1861 г. за-снаваў у Гродне рэвалюцыйную арганізацыю і быў галоўным аўтарам славутай “Мужыцкай праўды”. Газета заклікала сялян уздымацца на барацьбу супраць расійскага прыгнёту: “[...] hłum, zdzierstwo i niesprawiedliwość wychodzić ad samoho Cara – jon to z nas wybieraje wojsko, jon to z nas wydzieraje hroszy niby na potrzebu naroda, a uziauszy sia zausimi hyyclami za ruki, adno nas ciemiężyć, trymaje u niawoli. [...] Dziery z nas Car, dzierecie z nas czynouniki jeho chacia da astatniej szkury; no pamiatajcie szto i na nas prydzie para. Pamiatajcie szto kali muzyk razhulajeć sia, to jak świet szeroki, krou wasza paljeć sia!!!”¹⁰

У студзені 1863 г. у Польшчы пачалося паўстанне. Варшаўскія палітыкі пачалі яго без узгаднення з Літоўскім правінцыйным камітэтам (ЛПК), якім кіраваў К. Каліноўскі. Абвешчаная ў Варшаве праграма паўстання фактычна ігнаравала патрабаванні радыкальных лібералаў Беларусі і Літвы па аграрным пытанні. Тым не менш ЛПК падтрымаў паўстанне. Спробы ўлад не дапусціць пашырэння паўстання на Беларусь аказаліся марнымі.

Лёс барацьбы з царызмам у значнай меры залежаў ад пазіцыі сялянства, якое не мела сімпатый ні да памешчыкаў, ні да царскіх чыноўнікаў. Радыкальныя лібералы на чале з К. Каліноўскім імкнуліся ператварыць паўстанне ў Беларусі ў сялянскую рэвалюцыю. Расійскія ўлады таксама выдатна разумелі значэнне сялянскай пазіцыі і рабілі заходы, каб перацягнуць сялян на свой бок. Урэшце рэшт іх уступкі (напрыклад, дазвол сялянам выкупляць памешчыцкую зямлю і інш.) у сукупнасці з аблежаванасцю сацыяльнай і нацыянальнай праграмы Цэнтральнага нацыянальнага камітэта спрыялі таму, што значная частка сялянства не падтрымала паўстанцаў альбо паставілася да іх варожа. Тым не менш у краі разгарнулася партызанская вайна.

З сярэдзіны мая 1863 г. падаўленнем паўстання ў Беларусі і Літве кіраваў віленскі генерал-губернатар граф Мураўёў, які атрымаў надзвычайнія паўнамоцтвы. Невыпадкова гісторыя замацавала за ім мянушку “вешальніка”. Карнікі перамагалі. Усе намаганні К.

¹⁰ Калиновский К. Из печатного и рукописного наследия. Минск, 1988. С. 128–129.
(Фрагмент № 4 “Мужыцкай праўды” друкуецца з захаваннем усіх асаблівасцей арыгінала.)

Каліноўскага і яго паплечнікаў дабіцца пералому ў ходзе барацьбы былі безвыніковымі. З дапамогай рэпрэсій М. Мураўёў прымусіў частку памешчыкаў і каталіцкага духавенства адмовіцца ад падтрымкі паўстання. Яны падпісалі вернападданніцкія звароты (адрасы) на імя цара. У выніку зрады ў студзені 1864 г. трапіў за краты кіраунік паўстання ў Беларусі і Літве. 10 сакавіка 1864 г. у Вільні быў прыведзены ў выкананне смяротны прысуд ваенна-палявога суда над Кастусём Каліноўскім. Паўстанне было разгромлена. Беларусь уступіла у змрочную паласу рэпрэсій і ўзмоцненай русіфікацыі краю.

У цяжкіх і неспрыяльных умовах праходзіў працэс утварэння беларускай нацыі. Большая частка Беларусі ўваходзіла ў межы пяці губерняў: Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Магілёўскай і Менскай. Па выніках перапісу 1897 г. 73% насельніцтва Беларусі (у сучасных межах) прызналі сваёй роднай мовай беларускую. Па падліках польскага дэмографа і гісторыка Пятра Эберхардта нацыянальная структура насельніцтва выглядала наступным чынам: беларусы – 4356,2 тыс. (67,8%), яўрэі – 910,9 тыс. (14,2), палякі – 838,9 тыс. (13,0%), рускія – 224 тыс. (3,5%)¹¹. Нацыянальна-культурнае жыццё беларусаў, як і іншых нярускіх народаў Беларусі і Літвы, працякала ва ўмовах дзейння выключных законаў, накіраваных на поўную русіфікацыю краю. Гэта насаджэнне рускага землеўладання, засілле рускіх чыноўнікаў, забарона нацыянальнай школы, друку на польскай, літоўскай і беларускай мовах (лацінкай) і г.д. Культурнае жыццё замерла. Гэтаму спрыяла і адсутнасць дастатковай колькасці навучальных установ. Пасля закрыцця ў 1864 г. Горы-Горацкага земляробчага інстытута ў Беларусі не засталося ніводнай вышэйшай навучальнай установы. Не хапала і школ сістэмы сярэдняй адукацыі. Народныя школы, разлічаныя на сялянскіх дзяцей, маглі ахапіць толькі нязначную іх частку. Да таго ж і ўзровень адукацыі, асабліва ў народнай школе, быў даволі нізкім. Не апошнюю ролю ў гэтым адыгрывала руская мова навучання, якую вучні проста не разумелі. Адной з галоўных мэт расійскага царызму ў адукацыі была русіфікацыя краю.

Станаўленне нацыянальнай ідэі і развіццё беларускай культуры ў другой палове XIX – пачатку XX ст. Паступова разгортаўся беларускі нацыянальны рух. У канцы 70-х – пачатку 80-х гг. XIX ст. справу К. Каліноўскага працягнулі беларускія народнікі – прыхільнікі сацыялістычнай ідэалогіі ў яе расійскім (герцанаўскім) варыянце. У шэрагу публіцыстычных твораў яны ўпершыню тэарэтычна абгрунтавалі існаванне самастойнага беларускага

¹¹ Эберхардт П. Дэмографічная сітуацыя на Беларусі: 1897–1989. Менск, 1997. С. 45.

этнасу: “Обратимся к нашей Родине. Эта страна (Беларусь. – А.С.) имеет все оригинальные особенности, которые сообщают ей своеобразную физиономию и самым естественным образом выдывают её как особую отрасль славянского племени [...] Народ, живущий здесь, благодаря непроходимости болотов, песков и, редеющих ныне, лесов, сохранил до сих пор чистый тип славянского племени. [...] Разделяя в продолжении многих веков одну и ту же горькую участь от своих “благодетелей” – Польши и Великороссии, – народ Белоруссии чувствует свою органическую связь и отличает свои интересы от интересов поляков и великороссов [...] Ко всему этому нужно прибавить, что Белоруссия имеет свой особенный язык, который, по мнению опытных филологов, представляет много интересного, как остатки наиболее сохранившегося чистого славянского наречия.[...] Все эти особенности Белоруссии дают право на автономную федеративную самостоятельность в семье других народностей России в будущем”¹².

Высновы, якія рабіла беларуская моладзь народніцкага накірунку, у значнай меры грунтуваліся на выніках этнографічных даследаванняў 60–70-х гг. Вывучэнне мовы, фальклору, звычаяў, матэрыйальной культуры беларусаў сведчыла, нярэдка насуперак жаданням арганізатараў экспедыцый, пра непаўторнасць і багацце культуры беларусаў.

Узмацненне русіфікацыі на палітыкі адмоўна паўплывала на развіццё беларускай культуры. Фактычна забарона беларускага друку прывяла да таго, што да 1889 г. не ўбачыў свету ніводны беларускі мастацкі твор. З канца 80-х гг. цэнзура прапускала ў друк толькі асобныя творы, блізкія па характеристыцы да фальклорных, паколькі беларуская мова па-ранейшаму афіцыйна не прызнавалася¹³.

Першым у поўным сэнсе слова беларускім паэтам і пісьменнікам стаў Францішак Багушэвіч (1840–1900). Паказальна, што па цэнзурных умовах ён не здолеў апублікаваць у Расіі ніводнага свайго мастацкага твора. Пры дапамозе польскіх дзеячаў за межамі Расійскай імперыі выйшлі з друку два зборнікі: у Кракаве “Дудка Беларуская” (1891, 1896) і ў Познані “Смык беларускі” (1894). Заслуга Ф. Багушэвіча не толькі ў tym, што менавіта ён парушыў амаль трывіялізм, але і атрымалі маўчанне беларускай літаратуры. Паэт у сваёй працівнай да “Дудкі беларускай” першым з дзеячаў культуры абвясціў існаванне самастойнага беларускага этнасу, акрэсліў этнічную тэрыторыю беларусаў, з

¹² “Гомон”. № 2. Лістапад 1884 г. // Публіцистика белорусских народников. Мінск, 1983. С. 109–121.

¹³ Біч М. Беларускае Адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст. Гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі. Мінск, 1993. С. 14.

годнасцю і гонарам адстойваў “святасць” і “людскасць” беларускай мовы і веліч беларускай гісторыі.

Пачаткам палітычнага этапу гісторыі беларускага нацыянальнага руху стала заснаванне зімой 1902–1903 гг. Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ) – першай нацыянальнай палітычнай партыі. Стваральнікамі і кіраунікамі гэтай партыі, якая на пачатку свайго існавання больш нагадвала палітычны клуб, былі браты Іван і Антон Луцкевічы, Алаіза Пашкевіч, Казімір Кастравіцкі, Фелікс Умястоўскі, Вацлаў Іваноўскі, Алесь Бурбіс. У праграму БСГ, відаць, не без уплыву Польскай сацыялістычнай і Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партый было ўключана патрабаванне дзяржаўнай незалежнасці Беларусі. У 1903–1904 гг. БСГ цесна ўзаемадзейнічала з гэтымі партыямі, а таксама з Мінскай арганізацыяй расійскай Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў).

На працягу другой паловы XIX ст. у этнічнай самасвядомасці беларусаў адбываліся істотныя змены. Сярод насельніцтва пашыралася назва “беларусы”, якая, праўда, яшчэ не мела агульнаэтнічнага і ўласна нацыянальнага зместу і асэнсоўвалася часцей як тапонім. Адначасова ўжываліся канфесіянімы (“рускія” і “палякі”), а жыхары паўночна-заходній і цэнтральнай частак Беларусі нярэдка называлі сябе “тутэйшымі”¹⁴.

На пачатку XX ст. развіццё прамысловасці ў Беларусі паскорылася. У 1915 г. доля прамысловай прадукцыі складала 15% агульнай вытворчасці Беларусі. Тэмпры прыросту насельніцтва па-ранейшаму былі даволі значнымі. У 1909 г. у Беларусі (у сучасных межах) праживала 7,4 млн чалавек¹⁵. Абвастрылася аграрная перанаселенасць, і пачаліся масавыя міграцыі за межы Беларусі. Асноўнымі накірункамі міграцыі былі Сібір, ЗША і Канада. Напярэдадні Першай сусветнай вайны ў Беларусі жыло каля 8 млн чалавек, у тым ліку 5,5 млн беларусаў¹⁶.

Вялікае значэнне для беларускай гісторыі XX ст. мела рэвалюцыя 1905–1907 гг. Ужо ў студзені 1905 г. па беларускіх гарадах пракацілася хваля забастовак, дэмантрацый і мітынгаў. Кіраунікамі рабочага руху выступалі пераважна расійскія сацыял-дэмакраты і Яўрэйскі рабочы саюз (БУНД). Вясною 1905 г. пачаўся масавы сялянскі рух. Досьць актыўна ў гэтих падзеях удзельнічала Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ). Менавіта яна разам з Партияй сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў) арганізавала ў Мінску ў сакавіку 1905 г. сялянскі з’езд, які прайшоў пад рэвалюцыйнымі лозунгамі.

¹⁴ Церашковіч П., Чаквін І. Беларусы... С. 472.

¹⁵ Эберхардт П. Дэмографічнае сітуацыя на Беларусі... С. 61.

¹⁶ Там жа . С. 68.

Уздым рэвалюцыі ў каstryчніку 1905 г. страсянуў самыя асновы самаўладдзя. Беларусь прыняла актыўны ўдзел ва Усерасійскай палітычнай стачцы. Рэвалюцыйны рух здолеў вырваць у царызму такую ўступку, як Маніфест ад 17 каstryчніка 1905 г. “Аб удасканаленні дзяржаўнага ладу”. Гэты заканадаўчы акт абвяшчаў увядзенне ў Расіі дэмакратычных свабод і надзяляў Дзяржаўную думу заканадаўчымі паўнамоцтвамі. Але гэта была адносная перамога рэвалюцыі. Адразу пасля з’яўлення Маніфеста ўлады, быццам, схамянуўшыся, узмацнілі рэпрэсіі. 18 каstryчніка ў Мінску пралілася кроў. Быў расстрэляны масавы мітынг, загінула каля 100 чалавек. Чарнасоценны “Саюз рускага народа” пры ўдзеле або маўклівай згодзе мясцовай адміністрацыі, паліцэйскіх чыноў і часткі праваслаўнага духавенства організаваў некалькі яўрэйскіх пагромаў. Аднак вярнуць краіну ў часы неабмежаванага самаўладдзя ўжо было немагчыма.

Неад’емнай часткай вызваленчай барацьбы ў Беларусі з’яўляўся беларускі нацыянальны рух. Яго арганізатарам, ідэйным і палітычным кіраўніком з’яўлялася БСГ. Вялікую ролю ў развіцці гэтага руху адыграў беларускі друк – газеты “Наша доля” і “Наша Ніва”. Апошняя стала сапраўдным цэнтрам беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння.

Першы нумар “Нашай Нівы” выйшаў 10 лістапада 1906 г. Газета рашуча выступала супраць велікарусікіх шавіністаў, якія імкнуліся да поўнай асіміляцыі беларусаў, крытыковала пазіцыю па нацыянальнім пытанні сяброў польскай партыі нацыянальных дэмакратаў. Пры гэтым сама газета, як і кіраўнікі беларускага руху, ніколі не становілася на шавіністычныя пазіцыі ў адносінах да іншых народаў: “Ніхто не забараняе беларусу знаць мову суседніх нацый – расейскую і польскую, ад каторых яму ёсць чаго навучыцца: расейскі і польскі народ маюць вялікую навуку – вялікую культуру. Не карыстаючыся з іх, беларус не зможа развівацца, не зможа дайсці свету навукі; вось чаму варта і трэба пазнаваць тыя мовы. Ад шчырага сэрца мы радзім: “Свайго не цурайся – чужому навучайся!” Абы гэта было добра і разумна”¹⁷.

Выдатных поспехаў у гэты перыяд дасягнула беларуская літаратура. Вядучую ролю ў літаратурным працэсе адыгрывалі Янка Купала (Іван Луцэвіч), Якуб Колас (Канстанцін Міцкевіч), Максім Багдановіч і Максім Гарэцкі. Пасля адмены ў 1905 г. забароны на беларускамоўныя публікацыі ўзніклі беларускія выдавецтвы: “Загляне сонца і ў наша ваконца” ў Пецярбургу, “Наша Ніва”, “Наша хата” і “Палачанін” у Вільні. У 1908–1914 гг. выйшлі ў свет 77 беларускіх кніжак агульным накла-

¹⁷ Наша Ніва. 1907. № 33.

дам 226 600 асоб¹⁸. Развівалася беларускае тэатральнае мастацтва. У 1910 г. была заснавана Першая беларуская трупа Ігната Буйніцкага. Характэрнай рысай усёй беларускай прафесійнай культуры таго часу было абуджэнне агульнаэтнічнай свядомасці.

Значны крок наперад зрабіла і беларуская навука. Трэба адзначыць ту ю вялікую ролю ў пашырэнні нацыянальнай свядомасці, якую адыграла з'яўленне кнігі Вацлава Ластоўскага “Кароткая гісторыя Беларусі” (1910). Фарміраванню нацыянальнай свядомасці як сістэмы навуковых поглядаў спрыяла публікацыя першых тамоў фундаментальнай працы Яўхіма Карскага “Беларусы”, артыкулаў гісторыка Мітрафана Доўнар-Запольскага.

Перыяд рэвалюцыі быў часам нацыянальнага абуджэння і іншых народаў беларускага краю. Істотным фактам нацыянальна-культурнага і палітычнага жыцця Беларусі стаўся польскі нацыянальны рух, у якім дамінавала так званая краёвая плынь. Краёўцы выступалі з ідэяй яднання ўсіх этнасаў Беларусі і Літвы на глебе агульнасці інтэрэсаў краю. Яны спрабавалі пашырыць сярод мясцовага грамадства палітычнае разуменне нацыі, пры якім галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці з'яўляўся крытэрый грамадзянскай (дзяржаўнай) прыналежнасці. Кастанцыя Скірмунт на старонках «Кур'ера Літэўскага» сцвярджала: “Краёвая ідэя – гэта гармонія трох адвечных элементаў краю: літоўскага (разам з латышскім), польскага і русінскага на іх спрадвечнай Айчыне Літве і Беларусі; гэта згода гэтих элементаў у сумеснай грамадской працы для агульнага добра пры свабодным і самастойным культурным развіцці кожнага з іх. Гэтую ідэю, а, дакладней, ідэалогію прадыктавалі нам стагоддзі нашай гісторыі. Яна караніцца ў глыбінях нашай свядомасці, прабываеца праз сполахі навальніц і няўдач, застаецца тайнай марай нашых народаў”¹⁹.

Перамены адбываліся і ў эканамічным жыцці Беларусі. З 1909 г. пачаўся прамысловы ўздым, які працягваўся да пачатку Першай сусветнай вайны. Тэмпы развіцця прамысловасці Беларусі былі вышэйшыя, чым у цэлым у імперыі. Значна павялічылася колькасць прадпрыемстваў і занятых на іх рабочых. Беларуская прамысловасць уцягвалася ў агульнарасійскі працэс канцэнтрацыі прамысловай вытворчасці і капіталаў. Ужо ў час рэвалюцыі пачаліся сур'ёзныя ператварэнні на вёсцы. Улады, разумеючы, што бедная вёска стрымлівае развіццё эканомікі краіны і з'яўляецца ачагам сацыяльнай напружанасці, пайшлі на правядзенне шырокага комплексу рэформаў. Іх ініцыятарам выступіў кіраўнік урада Пётр Сталыпін.

¹⁸ Нарысы гісторыі Беларусі ў 2-х частках. Ч. 1. С. 432.

¹⁹ Kurier Litewski. 1912. Nr 99.

Зыходным пунктам ператварэння ў стала разбурэнне сялянскай абшчыны, перадача надзельнай зямлі ва ўласнасць сялян і актыўная перасяленчая палітыка. Але ў правядзенні рэформы ў Беларусі моцна адчуваліся праявы расійскага каланіялізму. Па-ранейшаму ўлады актыўна заахвочвалі рускіх памешчыкаў набываць зямлю ў Беларусі. Апроч таго, за кошт дзяржаўных зямель тут быў створаны фонд для рускіх сялян-перасяленцаў. І гэта пры вострым малазямеллі мясцовых беларускіх сялян.

У рамках той жа сталыпінскай вялікадзяржаўнай палітыкі трэба разглядаць і земскую рэформу ў Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губ. (1911). Парадак выбараў па нацыянальных курыях (“руская” і “польская”) не дазваляў беларускім сялянам паўплываць на рашэнні мясцовых земскага самакіравання. Царскі ўрад у чарговы раз прайгнараваў існаванне беларусаў як самабытнай нацыі. Беларусь заставалася ўнутранай калоніяй Расіі.

Летам 1914 г. распачалася сусветная вайна. Праз год усім сваім цяжарам яна навалілася на Беларусь. Прыйніўся працэс нацыянальна-культурнага Адраджэння. Сярод насельніцтва раслі антыўрадавыя і антываенныя настроі. Беларуская вёска адчувала недахоп рабочых рук, пакутавала ад бясконцых рэквізіцый збожжа, коней, буйной рагатай жывёлы і г.д. на патрэбы войска. У 1915 г. фронт падзяліў Беларусь на дзве часткі, сувязі паміж якімі амаль што не існавала. Адступленне рускай арміі суправаджалася масавым, часта прымусовым, бежанствам соцень тысяч людзей на ўсход. Больш за 1 млн чалавек было эвакуіравана ў цэнтральныя раёны Расіі, Паволжа, на Украіну. Толькі ў Маскве пасялілася больш за 120 тыс. беларусаў, у Петраградзе – 100 тыс. Сярод бежанцаў узніклі шматлікія беларускія дабрачынныя, культурна-асветніцкія і палітычныя арганізацыі, якія адыгралі значную ролю ў абуджэнні нацыянальнай свядомасці.

Актывізізаваўся нацыянальны рух і на тэрыторыі, акупаванай германскімі войскамі. У Вільні ўзнік Беларускі народны камітэт на чале з Антонам Луцкевічам. Гэтая арганізацыя была каардынатарам дзеянасці ўсіх беларускіх палітычных сіл на заход ад лініі фронту. У 1915 г. у Вільні адчынілася першая легальная беларуская школа, у 1916 г. распачала працу беларуская настаўніцкая семінарыя ў Свіслачы. На ўсход ад лініі фронту на тэрыторыі, якая ўсё яшчэ знаходзілася пад уладай расійскага імператара, ролю кірауніка беларускага руху адыгрываў Менскі аддзел Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Яго ўзначальваў з канца 1916 г. Раман Скірмунт.

Вайна паскорыла наспяванне новага рэвалюцыйнага крызісу. У канцы лютага 1917 г. расійскае самаўладдзе было звергнута. У Мінску ўзнік Часовы грамадскі камітэт парадку, у які ўвайшлі і прад-

стайнікі Савета рабочых дэпутатаў. Рэвалюцыйныя падзеі спрыялі актывізацыі дзейнасці беларускіх нацыянальных арганізацый. 25–27 сакавіка ў Мінску адбыўся з’езд іх прадстаўнікоў. Быў створаны Беларускі нацыянальны камітэт (БНК) на чале з Раманам Скірмунтам. Камітэт павінен быў кіраваць дзейнасцю па дасягненні аўтаноміі Беларусі ў межах дэмакратычнай і федэратыўнай Расійскай рэспублікі. Але спробы дэлегацыі БНК у Петраградзе весці перамовы з Часовым урадам пра аўтаномію Беларусі скончыліся безвынікова. Новыя расійскія ўлады не збіralіся прадастаўляць беларусам права на аўтаномнае існаванне. Не збіralіся гэтага рабіць і кіраўнікі бальшавіцкай партыі, якія ў каstryчніку 1917 г. захапілі ўладу.

У парадку дня ізноў стаяла пытанне пра кансалідацыю ўсіх беларускіх нацыянальных сіл. Усебеларускі з’езд, які распачаў сваю працу 5 снежня 1917 г. у Мінску, павінен быў вызначыць далейшы накірунак развіцця беларускага руху. З’езд прыняў рашэнне пра стварэнне Усебеларускай рады сялянскіх, рабочых і салдацкіх дэпутатаў, якая павінна была ўзяць уладу ў Беларусі ў свае рукі і арганізаваць выбары ва Усебеларускі ўстаноўчы сход. Гэта рашэнне не задаволіла кіраўнікоў бальшавіцкіх арганізацый, якія яшчэ ў канцы каstryчніка – пачатку лістапада 1917 г. пры дапамозе салдат Заходняга фронту захапілі ўладу ў буйных гарадах Беларусі. У ноч на 17 снежня 1917 г. Усебеларускі з’езд быў сілай разагнаны. Многія дэпутаты былі арыштаваныя. Удзельнік з’езда Аляксандр Цвікевіч пазней пісаў: “Нихто и в мыслях не допускал, что могли найтись преступные насильники, осмелившись посягнуть на высокое Национальное собрание в самый ответственный момент его деятельности [...] Заговор против суверенного хозяина белорусской земли провели и осуществляли пришельцы со стороны в лице “Совета Народных Комиссаров Западной области и фронта”. Цепляясь за свою власть и боясь, что народ, взявшийся за дело творения своей государственности, выкинет их из их застенка, они вооружённой силой разогнали Всебелорусский съезд”²⁰. Усебеларуская Рада была вымушана перайсці на нелегальнае становішча.

У лютым 1918 г., калі пры набліжэнні да Мінска германскіх войскаў бальшавіцкія ўлады пакінулі горад, выканкам Усебеларускай рады ўтварыў першы беларускі ўрад – Народны сакратарыят Беларусі. Нягледзячы на тое што германскія ўлады не прызналі легітымнасці Народнага сакратарыяту, беларускі ўрад дзейнічаў. Насуперак усім неспрыяльнym умовам, у тым ліку непрызнанню беларускага ўрада буйнейшымі дзяржавамі Еўропы, актывізацыі вялікадзяржаўнай антыбеларускай агітацыі з боку бальшавікоў і інш., быў узяты курс на

²⁰ Цвікевіч А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918. С. 10.

пабудову незалежнай беларускай дзяржавы. 9 сакавіка 1918 г. было абвешчана ўтварэнне Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). Была абрана Рада БНР як вышэйшая заканадаўчая ўстанова. 25 сакавіка 1918 г. Рада абвясціла Беларускую Народную Рэспубліку незалежнай дзяржавай. Беларускае нацыянальна-культурнае і палітычнае Адраджэнне дасягнула свайго апагея. Усведамленне каштоўнасці ўласнай дзяржаўнай незалежнасці стала неад'емнай часткай беларускага нацыянальнага руху.

*Сяргей Токъ (Гродна)
Аляксандр Смалянчук (Гродна)*